

Eötvös József: *Költeményeim*. S. a. r. és a kíséřőtanulmányt
írta Gángó Gábor;
Eötvös József: *Napló*. S. a. r. és a kíséřőtanulmányt
írta Gángó Gábor

Sárospatak, Hernád Kiadó, 2021, 136 l.

Sárospatak, Hernád Kiadó, 2021, 330 l.

Nem érzem túlzásnak a kijelentést, bár általában óvakodni szoktam a nagy szavak előrebocsátásától: a Hernád Kiadó két új kiadványa, amely a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárának anyagából adott közre két, eddig ismeretlen dokumentumot, szenzációszámba megy. Eötvös József fiatalkori időszakának két, kötetbe szerkesztett kéziratáról van szó: az egyik a *Költeményeim* címet viseli, a másik *Napló*ként van meghatározva (magától a szerzőtől, azaz Eötvöstől származnak a meghatározások).¹

Érdemes és méltó külön hangsúlyozni a felfedezés jelentőségét és ismert részleteit (annál is inkább, mert ezek az információk a kötetek kíséřőtanulmányát jegyző Gángó Gábor szövegének egyik lábjegyzetében vannak elrejtve, és így tán észre sem veszi mindenki). A kéziratok csak 1948-ban kerültek a könyvtár tulajdonába, és az ekkor bekerülő három kéziratot kötetből az egyiket, amely Eötvös 1870-es évekből származó naplójegyzeteit tartalmazta, 1978-ban tette közzé Czegle Imre könyvtáros a *Történelmi Szemlében* – ő azonban ebben a publikációjában nem szólt arról, hogy van még két, ugyanekkor bekerült és ugyanattól a kéztől eredő kötet is (amelyek feltehetőleg Eötvös leszármazottai révén őrződtek meg, és a földéaki Návay-kastélyból származhattak). A szerzői nevet egyébként nem tartalmazó kéziratok azonosítása így hosszú időre elnapolódott – bár alighanem mind a köteteket a könyvtárnak ajándékozó egykori teológus hallgató, mind Czegle Imre tudta, kinek a keze írását őrzik ezek a kéziratot kötetek. Csak éppen ebből nem következett semmi. Így a könyvtár munkatársáé, Kovács Ároné az érdem, hogy felismerte Eötvös kézírását és a három kötet összetartozását, és szorgalmazta a feldolgozásukat és megjelenésüket. Ő erről a felfedezéséről még csak önálló tanulmányt sem írt (sem ide, sem előzetesen valamelyik szakfolyóiratba), hanem szerényen és nagyvonalúan mindezt átengedte a kötetet méltó módon gondozó és kommentáló, ismert Eötvös-kutatónak, Gángó Gábornak (Kovács Áron a *Napló* kolofonjában „szakértő munkatárs”-ként szerepel, a másik kötetben meg sehogy).

Azért is tartom fontosnak kiemelni az ő munkájának a jelentőségét, mert rá a kötet recepciójában már alig fog bármiféle figyelem esni. A kötet nyilván (és persze méltán)

¹ A továbbiakban a két kötetre a címük megadásával és a lapszámmal utalok.

a szöveget átíró és a kísérőtanulmányokat jegyző Gángó Gábor nevéhez fog kapcsolódni – annál is inkább, mert neki köszönhető az első kísérlet arra, hogy ezeket az új dokumentumokat valahogyan bekapcsoljuk Eötvös József személyiségének és írói útjának eddigi leírási kísérleteibe.

A kéziratok jelentőségéről első közelítésben annyi jelenthető ki, hogy több szöveg (nemcsak vers, hanem értekező próza is) került elő most, illetve több költeménynek, amelynek eddig csupán a nyomtatott szövegállapotát ismertük, megvan immár a kézirat verziója is.

Ám nem az az egyetlen újdonsága a kiadásnak, hogy jelentősen nőtt az Eötvös nevéhez köthető művek száma.

S az sem biztos, hogy ez a legfontosabb.

Mivel Gángó Gábor két kísérőtanulmánya sok fontos összefüggésre felhívja a figyelmet, és meggyőzően érvel amellett, hogy a fiatal Eötvös szellemi tájékozódásának eddig nem ismert részleteibe pillanthatunk most bele, én egy másik szempontot ajánlanék a reménybeli olvasó figyelmébe. Próbáljuk meg egy pillanatra textológiai dokumentumként is felfogni a két kéziratot – ez annál is könnyebben megtehető, mert a kiadás azt a megoldást választotta, hogy teljes egészében, faksimileként közli a kéziratokat, és a fényképlapok után olvasható az átírt szöveg. Ez szerencsés megoldás, és ezzel megteremtődik az a lehetőség, hogy Eötvös kézirataival (kézírásával) is szembesüljünk. Erre eddig alig volt példa az Eötvös-szakirodalomban (leszámítva persze egy fontos Eötvös-levelet, amelyet Fenyő István kísérőtanulmányával adott ki annak idején a Petőfi Irodalmi Múzeum, a *Kézirattár* című könyvsorozatában).²

A *Költeményeim* című kötet versgyűjtő füzetnek indul: kezdetben tisztázatokot tartalmazott, kéthasábos formában, azaz mintegy a nyomtatott könyvet imitálva. Vagyis nem egy-egy versszöveg első fogalmazványai kerültek ide, hanem a véglegesre formált (vagy legalább annak vélt) változatok. A versgyűjtő füzet fogalma egyébként a Petőfi-filológiából lehet ismerős: Petőfi kapcsán van részletesen leírva ennek a mibenléte és funkciója – a szerző a korábban esetlegesen, külön papírlapokra leírt verseit egy füzetbe vagy kötetbe másolja, esetleg rögtön szelektálja is ezzel az elkészült írásokat. Ha egy költő nem rendelkezik ilyen gyűjteménnyel, sokkal nehezebb dolga van, amikor a kötete előkészítésekor le kell másolnia (vagy le kell másoltatnia) addigi műveit – ezt figyelhetjük meg egyébként Arany János 1856-os kötete, a *Kisebb költemények* kiadástörténete során.³ Eötvös esetében is látjuk, hogy bizonyos publikációk eredeti kézirati háttere itt van, ebben a kéziratot kötetben. Az már az ilyen típusú textológiai források külön irodalomtörténeti haszna (már ha egyáltalán fennmaradtak), hogy számos esetben egy ilyen versgyűjtő füzet segíthet tisztázni kronológiai kérdéseket – érdemes megnézni az újabb Petőfi-kritikai köteteit, hogy hányszor bizonyult

² EÖTVÖS József, „*Neveljünk polgárokat...*” Eötvös József levele Dessewffy Józsefnek, kiad. FENYŐ István, Bp., Európa, 1984 (*Kézirattár*).

³ A kötet készülését lásd SZILÁGYI Márton, „*van ott sokféle faj*” Arany János *Kisebb költemények* című 1856-os kötetének keletkezése, It, 98(2017), 4. szám, 450–466.

perdöntőnek egy-egy vers esetében a versgyűjtő füzetben elfoglalt helye, ha nincs más mérlegelhető adat. Eötvösnek persze a pálya elején nem arra volt szüksége, hogy a másol már publikált verseinek dokumentálja a szövegét, hiszen ekkor még alig adott ki verseket, és kötetkiadási tervei sincsenek, hanem egyáltalán rendezett formában akarja birtokolni elkészült költeményeit, így aztán ez a kéziratos kötet lehetett az alapja a későbbi publikációknak.

Ez a tisztázatot megőrizni kívánó szándék azonban fokozatosan átalakult: ha végiglapozzuk a *Költeményeim*et, a versek kézírataiban egyre több lesz a javítás, új strófák beszúrása, a régiek kihúzása – megjegyzendő azonban, hogy Eötvös áthúzásai nem kívánták teljes mértékben olvashatatlanná tenni az áthúzott szöveget. Kölcsey Ferenc kézírataiban láthatunk időnként olyan hurkos áthúzásokat, amelyek teljesen kibetűzhetetlenné változtatták a korábbi verziót, és ezek a filológus számára sem használhatók többé – hacsak nem vesz igénybe írásszakértői, technikai segítséget.⁴ Ám Eötvös nem így törölt, csak egyszerűen áthúzta a fölöslegesnek vagy meghaladottnak érzett változatot. A kötet legvégén azonban már a fogalmazványjelleg további jele tűnik föl: itt Eötvös még egy hevenyészett vázlatot is beilleszt a kéziratba. Az *Etele* című dráma egy jelenetének a skicce is idekerül (többi részlete a *Napló* kötetében olvasható) – és ez azért is jelentős, mert ebből a drámatervből egyetlen sort ismertünk eddig egy, Szalay Lászlónak szóló, 1834-es levélből,⁵ de most végre mód nyílik arra, hogy a drámatervnek legalább a tárgy történeti megközelítésére kísérletet tegyünk. Végre föl lehet tenni a kérdést, vajon milyen történeti forrásmunkák, szépírói kísérletek, előzmények és párhuzamok után jutott el oda Eötvös, hogy a hunokra vonatkozó történelem kínálkozó témái közül éppen ezt, Etele és Aetius konfliktusát, amelyet a catalaunumi csata tetőz be, próbálja meg feldolgozni; a kéziratos kötetekből ugyanis szembe tűnik, hogy Eötvös nem Etele és Buda halálos viszályának a megírására koncentrált. Inkább egy lehetséges szerelmi szál érdekelt, Etele és Honoria kapcsolata, és ezzel meglehetősen társtalannak tűnik a téma feldolgozásának történetében. Gondoljunk csak arra, hogy drámában Vajda Péter, elbeszélő költeményben meg majd Arany János is inkább a testvérgyilkosságot járta körül.

Eötvös kézírásának a sajátosságai is jól kirajzolódnak innen. A fiatal íróra általában is jellemző a központozás részleges vagy teljes hiánya és az, hogy az aposztrófot nem az *s* elé, hanem mögé teszi. Ez utóbbinak nem is egyszerű a tükrözése egy betűhű átírás során (ezt a jelen kötet elegánsan megkerülte azzal, hogy egészében eltekintett az aposztróftól) – merthogy nyomtatásban meglehetősen idegesítő folyamatosan hibásan közölni a kötőszavakat. Ezért talán jobb, ha az ember az írás dinamikájából

⁴ Kölcsey ily módon olvashatatlanná verseinek a láthatóvá tételére műszeres, írásszakértői segítséget Kerényi Ferenc kiadása alkalmazott: „*Mi az élet tűzfolyása?*”: *Kilenc vers*, kiad. KERÉNYI FERENC, Bp., Magyar Helikon, 1981 (Kézirattár).

⁵ Eötvös József Szalay Lászlónak, Tutzing, 1834. május 24. = EÖTVÖS JÓZSEF *Levelei Szalay Lászlóhoz*, közléteszi NIZSALOVSKY Endre, s. a. r. LUKÁCSY Sándor, Bp., Akadémiai, 1967 (Irodalomtörténeti füzetek, 55), 67.

következő hibának tekinti ezt az írássajátosságot, és következetesen emendálja. Más a helyzet a központosítás slendriánságával, mert ez akár megfontolandó következtetésekre is vezethet. Ha ez ember ezt a két kötetet például a levelek kéziratái mellé teszi, ahol egyébként ugyanez az íráskép figyelhető meg, csak időnként még hevenyészettebb formában (hiszen a levélíró Eötvös nyilvánvalóan sietett olykor...), akkor nehezen tud szabadulni attól a benyomástól, hogy a fiatal Eötvös stilárisan és a korabeli (korántsem kiforrott) helyesírási norma szerint némileg bizonytalan volt még az írásbeli kommunikációban.

S ha ezt a jelenséget láthatjuk végre az író saját – néhol kifejezetten tisztázottnak szánt – kézírataiban is, miközben az ezzel egykorúan nyomtatásban közzétett szövegekben viszont a norma követése ragadható meg, akkor joggal tehető föl a kérdés: mi lehet a magyarázat erre az eltérésre? Ezt alighanem azzal hozhatjuk kapcsolatba, hogy Eötvösnek – levelezése tanúsága szerint – volt egy segítője, aki írásait átolvasta, és valószínűleg ki is javította (legalább a helyesírás és a központosítás tekintetében). Szalay Lászlónak – mert hát róla van szó – tehát nagyobb szerepe lehetett Eötvös pályakezdésében, mint eddig feltételeztük, és némileg más vonatkozásban is, mint amivel a szakirodalom eddig számolt. Mert ugyan régtől ismeretesek Eötvösnek azok a levelei, amelyben Szalayt szólítja fel bizonyos szövegeinek az átnézésére, de ezeket a megfogalmazásokat eddig alig tudtuk konkrét mivoltukban értelmezni; ennek érzékeltetésére talán elegendő most egy olyan, 1839-es levelet idézni, amelyben Eötvös a Kölcseyről tartandó emlékbeszéd kéziratát küldte el barátjának: „Éppen most végeztem monstrum oratiomat, mellyet a' jövő postával meg küldök. Légy szigorú eránta, 's bizonyos hogy mint mindég ugy most tanácsodnak hódolok.”⁶ Szalay közreműködésének mértékéről és jellegéről eddig kétségbevonhatatlan bizonyítékkal nem rendelkezünk (nem kerültek elő eddig még Szalaytól korrigált Eötvös-kéziratok vagy olyan levélváltás, amelyben Szalay beszámolt volna ilyen jellegű munkájáról), de ezek a kéziratok immár lehetővé teszik a feltevés határozottabb, bár hipotetikus megfogalmazását.

Az is kiderül ezekből a kötetekből, hogy ezekbe másnak is betekintése lehetett, nem csak a szerzőnek. Vagyis fölsejlik annak a lehetősége, hogy a kézíratos kötetek belekerülhettek egy sajátos, szűk kézíratos nyilvánosságba – hogy azt a fogalmat használjam, amelyet a 17. századi erdélyi irodalom vonatkozásában Tóth Zsombor alkalmazott egy fontos hagyományozódási sajátosság felismerésére.⁷ Arra ugyanis, hogy a szöveg nem feltétlenül exkluzív és egyszemélyes szerzői használatra szolgált, van egy elég markáns nyomunk, amely nem az olvasást bizonyítja, hanem a szövegbe való beavatkozást (és ez persze magával hozhatta természetesen a szövegek elolvasását is). Eötvös barátja, Palocsay Tivadar ugyanis a *Költeményeimbe* beírt egy német nyelvű

⁶ Eötvös József Szalay Lászlónak, [Sály], 1839. október 17. = Eötvös József *Levelei...*, i. m., 118.

⁷ TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kézíratos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667 – 1756) írás- és szöveghasználatában*, Bp., reciti, 2017 (Irodalomtörténeti füzetek, 178).

verset és előtte egy magyar nyelvű prózai szöveget, amely a verset közös hangulatuk megfogalmazásának minősítette.⁸ Igaz, hogy ez egyszeri eset volt, de annyit feltétlenül bizonyít, hogy ezek szerint Eötvös nem őrizte féltékenyen és mindenki másról elzárva ezt a kéziratot (mint tette ezt például tudomásunk szerint Arany János a maga *Kapcsoló Könyvével*), legalább egy közeli és bizalmas barátjának megengedte, hogy használja (és ezzel mintegy az emlékkönyv műfajához is közelítette a kötetet). Egy ilyen közös használati mód lehetősége pedig megengedi azt, hogy egy újabb átértelmezést ragadjunk meg ennek a kezdetben tisztázati, másolati kötetnek tűnő kézirat-együttesnek az esetében.

Hasonló módon érdemes végiggondolni a *Napló* című kötet íráshasználati háttérét és funkcióját. Itt a belső címdalra nemcsak a műfaji meghatározás szerepel (*Napló*), hanem mellé van írva egy évszám is ([1]837). A kísérőtanulmányban Gángó Gábor úgy vélte, Eötvös korábban nem írt útinaplót, csak Angliába érkezve kezdte el ennek a vezetését⁹ – én óvatosabban fogalmaznék, jelen napló felbukkanása nem jelenti azt, hogy korábban nem léteztek hasonló kötetek. Tehát talán mértéktartóbb módon azt lehetne mondani, hogy akár több Eötvös-naplót is feltételezhetünk a korábbi (vagy későbbi) évekből – ám sajnos, ezeket, ha voltak is, egyelőre nem ismerjük. Csak emlékeztetnék arra, hogy a *A karthausi keletkezéséről* szóló szakirodalom már régóta (Ferenczi Zoltán feltételezése óta) számol egy közelebről nem ismeretes *Svájci naplóval* mint szövegelménnyel¹⁰ – jelen kötet ennek a korábban megragadhatatlan előszöveg létének is valószínűsége ad, mi több, az előzményjelleg minéműségét is megragadhatóvá teszi. A dátum ugyanakkor abban is orientál, hogy Eötvös életének melyik szakaszát kell feltételeznünk a napló nyersanyagaként, és az író miféle lehetőségeit használja ki annak a szerteágazó poétikai hagyománynak, amelyet a napló műfaja kínált. Ehhez vannak már bemérési pontjaink a 19. századi irodalomban, és ez azt is jelenti, hogy Eötvös most kiadott naplója rögtön tágabb, műfajpoétikai tanulságokhoz segíthet bennünket.

A *Napló* elkezdése az író angliai útjához kapcsolódik – ez egy tipikus kezdet, mert a nekiszánás nyilvánvalóan az új élményekkel való számvetés igényét hordozza. Mindazonáltal Eötvös naplója nem a konkrét napi események krónikás lejegyzésére jön létre (mint ahogy ezt például Bárfay László naplójában látjuk, amelynek ugyan az 1838 előtti része megsemmisült a pesti árvízben, de a fennmaradt későbbi részek ilyen típusú, elég száraz, de kronológiai szempontból felmérhetően fontos forrásanyagot jelentenek).¹¹ Eötvös úgy írt naplót, hogy az a lélekelemzés eszköze lesz nála: nem az eseményeket akarja megörökíteni a maga számára, hanem az ezek által kiváltott érzéseket – vagyis alkotásmódja arra emlékeztet, mintha az irodalmi műfajjá emelt

⁸ *Költeményeim*, 39–40.

⁹ *Napló*, 317.

¹⁰ Erről lásd SÖTÉR István, *Eötvös József*, 2. kiad., Bp., Akadémiai, 1967, 52–55.

¹¹ BÁRFAJ László *Naplói*, s. a. r. KALLA Zsuzsa, szerk. Császtvay Tünde, Bp., Ráció, 2010.

és az érzékenység reprezentatív műformájává vált éregény felől próbálná meg újraértelmezni magát a napló műfaját. Így is felfogható az a gesztusa, hogy a napló élén két (illetve három) irodalmi mottó szerepel: az egyik saját magától, a másik Shelley-től, majd kicsit később olvasható egy újabb mottó is, ezúttal Byrontól. Ezáltal a kéziratos kötet bejegyzései nagyon közel kerülnek az irodalmilag megformált szövegekhez, és ezt külön is jól megragadhatóvá teszik azok a passzusok, amelyek jelzetten a hamarosan megírandó *A karthausi* felé mutatnak, mintegy annak előszövegeként tüntetvén föl magukat. Ezeket a részeket a *Cart*, *Ch* vagy *C* rövidítés vezeti be, és ugyanolyan rendszertelenül, látszólag ötletszerűen bukkanak fel a kötet bejegyzései között, mint ahogy az Attiláról szóló dráma rövid passzusai.¹² Mivel *A karthausi* kéziratát nem ismerjük, komoly jelentősége van annak, hogy ilyenformán bepillantást nyerhetünk immár szövegszerűen is a regény készülésébe (még ha a bejegyzések egy része át is van húzva, azaz a szerző mintha kihagyásra ítélte volna őket) – és ez egyrészt azt a tanulságot hordozza, hogy valóban van összefüggés Eötvös európai körútja és a regény szövege között (ezt egyébként a szakirodalom már régen felismerte és hangsúlyozta, csak ilyen textuális bizonyíték nem állt a rendelkezésére), másrészt a regény valóban az európai érzékenység áramában született meg, hiszen Eötvös az elmélkedő, érzelmes részeket kívánta itt megfogalmazni, és nem a cselekvény epikai vázlatát. Ezzel pedig arra is bizonyítékot szolgáltatott, hogy *A karthausi* szövege és az aforizmák írása mennyire közös töről fakadt nála. (Érdekes kontraszt, hogy be nem fejezett drámájának, az *Etele*nek viszont elnagyolt, nem az egész műre kiterjedő cselekvényét kívánta inkább rögzíteni, és nem részletesen kidolgozott, beilleszthető szövegrészeket írt a kéziratos köteteibe¹³ – bár azért ilyen töredékek is akadnak a *Napló* szövegében, érdekes módon többnyire csak két szereplő, Etele és Honoria dialógusaiként).¹⁴ Figyelemre méltó az is, hogy a naplóbejegyzések kezdettől többször átváltak versek szövegének (vagy éppen az *Etele* rövid, törmelékeny szövegeinek) a lejegyzésére – ez is inkább a reflexió rögzítésének a szándékára és nem a dokumentáris hitel, a tényszerűség megcélzására utal. Mindazonáltal a *Napló* még így is, ezen korlátok szem előtt tartásával is alkalmas arra, hogy Eötvösnek az Angliában tett útvonalát rekonstruáljuk, vagy éppen a számára legfontosabbnak bizonyuló benyomásokat megérthessük – azaz az életrajz elemi tényeihez is fontos adalékot jelent. Ám nem csupán ahhoz: hiszen az itineráriumjellegű, vázlatos bejegyzések közé ékeltek versek kapcsán azt az élményhátteret is meg tudjuk ragadni, amely ezeknek az irodalmi műveknek a megszületését elősegítette. S ezzel jelentősen pontosíthatjuk az egyes versek keletkezési időpontját, amelyet korábban többnyire rosszul határozott meg a filológia. A kifejezetten útinaplónak induló kötet, amelyet Eötvös hazatérése után továbbra is használt sokféle egyéb műfajú és retorikai céltételezésű szöveg lejegyzésére (ezt az időnként feltűnő datálások helymegjelöléseiből

¹² Mint például *Napló*, 76–78. De később is vannak ilyen részek, versek közé ékelve.

¹³ Lásd *Napló*, 11; *Költeményeim* 85.

¹⁴ Mint például: *Napló*, 19, 24.

jól láthatjuk), egy idő után a *Költeményeim*hez hasonlóvá válik, és verskéziratok gyűjtőhelyének is bizonyul. Ám ez sem válik aztán tiszta profillá: *A Tömlöczök tárgyában* című értekezés elkezdése már a vármegyei politikus Eötvös arcát villantja fel, hiszen a börtönreform ügyében állást foglaló tanulmány előmunkálatát is ez a kéziratos gyűjtemény tartalmazza, mint ahogy az *Irland* című szöveg a *Szegénység Irlandban* című nagy tanulmány kidolgozásának első kísérlete, és itt van a Kölcsey fölött tartandó akadémiai emlékbeszéd fogalmazványja is,¹⁵ növelve a kéziratgyűjtemény vegyességének a benyomását.¹⁶ A kéziratos kötet ilyenformán az értekező író több irányú törekvéseinek egészét tükrözi, időnként idegen nyelvű kijegyzések vagy éppen külföldi szerzők munkáinak kommentálása által.

Végül pedig érdemes néhány szót szólni a szövegek közlés választott módszeréről.

A sajtó alá rendező az optimális megoldást választotta azzal, hogy a kézirat fotómásolatát és egyszerűsített átírását egyaránt közölte. Ezzel lehetővé vált Eötvös szövegének többoldalú megközelítése és a szövegek írásképeinek, helyesírásának, központosásának, vizuális tagolásának a megismerése is – amely egy ilyen unikális forrás esetében különös komoly eredmény. S Eötvös esetében ilyesmire korábban egyáltalán nem volt lehetőségünk. A Gángó Gábortól származó két kísérőtanulmány, amely nagyban épít a szerző korábbi, Eötvösről szóló tanulmányaira, kiválóan alkalmas arra, hogy első közelítésként felvillantssa az értelmezések számos lehetőségét, és megnyissa annak az útját, hogy mások is megpróbálják interpretálni ezeket a felbecsülhetetlen értékű forrásokat.

Persze van annak kockázata is, ha egy kiadás fakszimilében is közli kéziratokat, nem csupán átírt formában: az olvasó azonnal ellenőrizheti, nincs-e elírás vagy olvasati hiba a szövegben. Ez a kiadás ebből a szempontból is nagyon gondos – de egy hibát (csak egyet...) azért találtam: az 58. lapon szereplő versnek ugyanis nem *Szerelmek sorsa* a címe, mint ahogy a 121. lapon olvasható, hanem *Szerelmnek sorsa* – és ez mindkét strófa refrénszerű utolsó sorának a címbe emelése is egyben, tehát poétikai jelentősége van (az átírásban elkövetett apró tévesztés ezt láthatatlanná teszi).

De ez – ahogy mondani szokás – mit sem von le a kötetek jelentőségéből.

Csak üdvözölhetjük a két könyv szép és gondos kiadását, amely nemcsak a szöveg gondozását, hanem a tipográfiai megformálást is jelenti.

Sok mindent újra kell fogalmaznunk ezután az Eötvös-szakirodalomban.

Szilágyi Márton

¹⁵ *Napló*, 257–258.

¹⁶ *Napló*, 84–88, valamint *Napló*, 161 skk.